

ин/-ка», *dezelan/-ka* «сельск-ий/-ая житель/-ница», *kmetac, kmetic/-ek, kmetavz/-ag, paver, kmet/-ica* «крестьян-ин/-ка»; 6) в зависимости от временного признака: *kolonist, naseljen-ec/-ka* «поселен-ец/-ка», *odseljenec* «переселенец», *stanoval-ec/-ka* «жил-ец/-ичка, постоял-ец/-ица, квартирант/-ка», *staroselec* «первожитель»; 7) в зависимости от исконности проживания: *tuj-ec/-ka* «иностранин-ец/-ка», *inozem-ec/-ka* «иноземец-ец/-ка, чужеземец-ец/-ка», *domacin-ec* «уроженец, туземец», *domacinka* «уроженка, туземка», *emigrant/-ka* «эмигрант/-ка», *imigrant/-ka* «иммигрант/-ка»; 8) в зависимости от специфики жилья: *mostiscar* «житель свайной постройки», *jamač* «пещерный житель»; 9) *nebesčan/-ka* «небожитель/-ница». Выделенные группы слов нуждаются в специальном рассмотрении.

¹ См.: Супрун А. Е. Сопоставительно-типологический анализ лексики // Методы изучения лексики. Минск, 1975.

² См.: Котник Я. Словенско-русский словарь. Люблина, 1972; *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana, 1970—1979.

³ Претнар Я. Русско-словенский словарь. Люблина, 1973.

Л. И. БУРАК

БЯЗЗЛУЧНІКАВАЕ ПАЯСНЕННЕ ПРЭДЫКАТЫЎНЫХ АДЗІНАК

Бяззлучнікавае паясненне прэдыкатыўных адзінак рэалізуецца ў межах пэўных складаных канструкцый, якія даволі часта ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Найбольш выразна гэта паясненне выяўляецца ў форме тлумачальных, выясняльных і заключальных прэдыкатыўных частак, якія ўваходзяць у састаў бяззлучнікавага складанага сказа, дзе яны займаюць фіксіраваную пазіцыю, закрываючы сабой яго структуру. У гэтых прэдыкатыўных частках змяшчаецца дадатковае паведанне, у выніку чаго яны не могуць быць матываваныя без той прэдыкатыўнай часткі, да якой прымацаваны ў бяззлучнікавым складаным сказе (такую частку звычайна лічаць стрыжнёвай).

Тлумачальныя прэдыкатыўныя часткі раскрываюць і тлумачаць агульны змест стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. Дадатковае тлумачэнне дасягае максімальнай выразнасці, калі ў тлумачальнай частцы знаходзіцца займеннік *гэта*, які абагульняе змест стрыжнёвай часткі і ўжываецца ў значэнні ўказальнай часціцы. Служачы анафарычнай скрэпай паміж прэдыкатыўнымі часткамі, гэты займеннік-часціца размяшчаецца ў пачатку тлумачальнай часткі, мае нязменную форму і выконвае адну і тую ж функцыю, не займаючы пазіцыі галоўнага або даданага члена сказа: *Чуць-чуць дрогне і пральцеца чырвань на ўсходзе — гэта неба ўсміхнецца людзям і прыродзе* (Я. Колас. *Усход сонца*). *Загараюцца зоры-агні новых фабрык, заводаў, палацаў, — гэта крочыць на нашай зямлі пяцігодкаю новаю праца* (М. Машара. *Памяці Заслонава*). *Параўн.: Але вось у птушыны шчэбет уварвайся не лясны гук — падрабляючыся пад спева птушак, гэта высвістаў чалавек* (Р. Мурашка. *Салаўі святога Палікара*), дзе перад анафарычнай скрэпай знаходзіцца паўпрэдыкатыўная адасобленая канструкцыя, якая адносіцца да тлумачальнай часткі і свабодна размяшчаецца ў яе структуры. У гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры замест анафарычнай скрэпы *гэта* можа выкарыстоўвацца анафарычная скрэпа *то*: *Жвавы го-ман узняўся ў наваколлі, — то прагнулася птушынае царства* (Гутарковая мова). *Чутна рэха ў бары — то іграе баян* (А. Куляшоў. *Толькі ўперад*). *Пранізвае цішу сярэбраны свіст — то далі калыша гудком машыніст* (К. Буйло. *У дарозе*). Калі дадатковае тлумачэнне суправаджаецца рознымі суб'ектыўнымі адценнямі, то перад анафарычнымі скрэпамі размяшчаюцца адпаведныя мадальныя словы, напрыклад: *Аднекуль данес-*

лася песня — магчыма, гэта спявалі начлежнікі, расейшыся вакол яркага вогнішча (К. Чорны. Праз гады). У баку Аляксандраўскага рынку ён прыкмеціў чорныя плямкі — безумоўна, то былі рамізнікі (Ц. Гартны. Сокі цаліны). Зямлю пад нагамі зноў затаўклі выбухі, — напэўна, то смалянула «кацюша» або шасціствольны нямецкі мінамёт (В. Быкаў. Адна ноч).

Неабходна адзначыць, што анафарычныя скрэпы не з'яўляюцца абавязковым канструктыўным кампанентам тлумачальнай прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. У радзе выпадкаў гэтыя сродкі сувязі адсутнічаюць і толькі падразумяваюцца на аснове ўсяго кантэксту. Аднак адсутнасць анафарычных скрэп паслабляе бяззлучнікавую сувязь, ад чаго характар дадатковага тлумачэння праяўляецца менш выразна: *Грае ў вёсцы труба — выганя пастух* (М. Чарот. Касавіца). *Касілі стракочуць — ідзе сенакос* (К. Буйло. У дарозе). *За акном замукалі каровы — вяртайся з нашы статак* (І. Шамякін. Глыбокая плынь). Тлумачальная частка ў такіх сказах можа мець гранічна сціслую, эканомную форму: *Чорны цень закрывае зоркі — самалёт!* (Звязда). *Трашчаць тэлефонныя званкі — гарком партыі* (Я. Скрыган. Пыл, вінтарэзка і дзікунскае права скіфаў). Канструкцыі ж з анафарычнымі скрэпамі такой уласцівасцю не валодаюць.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі дадатковае тлумачэнне суправаджаецца вылучальным адценнем. У гэтым разе тлумачальная частка ўдакладняе і канкрэтызуе змест стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа: *Жонка рабіла работу болей лёгкую і далікатную: яна падбірала і перабірала пер'е* (Я. Колас. У чым іх сіла). *Група дзяцей захапілася планами штучнага абваднення: яны адводзяць ваду з ручая на больш высокія месцы* (К. Крапіва. Вясна). *Стары пуцявы абходчык і ў непагадзь быў на пасту — ён рабіў чарговы абход свайго ўчастка* (Я. Васілёнак. Семсот дваццаты кіламетр). У залежнасці ад таго, што падобнае тлумачэнне звязана з аднымі і тымі паняццямі, у прэдыкатыўных частках бяззлучнікавага складанага сказа заўсёды ёсць суадносныя паміж сабой словаформы.

Выясленыя прэдыкатыўныя часткі раскрываюць сутнасць або ўнутраны сэнс пэўнай з'явы ці падзеі, пра знешнія асаблівасці якой паведамляецца ў стрыжнёвай частцы бяззлучнікавага складанага сказа. Атрымліваецца, што выяслальная частка з'яўляецца як бы вынікам, які не выводзіцца непасрэдна са зместу стрыжнёвай часткі, а служыць дадатковым паведамленнем адносна гэтага зместу. Адзначаная ўласцівасць непарыўна звязана з адсутнасцю ў стрыжнёвай частцы адпаведных кампанентаў, якія служылі б прамой асновай для ўзнікнення таго, пра што гаворыцца ў выяслальнай частцы. Месца ж «адсутнага апорнага слова ў такім разе займае другое слова, якое як бы ўбірае ў сябе яго семантыку», сведчачы аб тым, што сінтаксічная сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі «дапускае якіясьці толькі падразумяваемыя, але зусім не апушчаныя звенні»¹ і ад таго набывае своеасаблівы перарывісты характар. У якасці кампанентаў з падобнай семантыкай звычайна ўжываецца выказнік (адзін ці разам з падпарадкаванымі яму даданымі членамі сказа).

Назіранні паказваюць, што выказнік стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа часцей за ўсё выражаецца пераходнымі дзеясловамі абвеснага ці загаднага ладу са значэннем успрыняцця або дзеяння, што адбываецца з мэтай атрымаць пэўнае ўспрыняцце. У выяслальнай жа частцы паведамляецца аб тым, што атрымліваецца ў выніку гэтага ўспрыняцця: *Грышка азірнуўся — найкола нікога не было* (М. Чарот. Свінапас). *Міхаська прыслухайся — нічога не чуваць* (А. Кулакоўскі. Міхаськаў экзамен). *Ачнуўся Гамыра — каля яго злыя твары сялян* (Я. Колас. На «святой зямлі»). *Паглядзіце на нашы сады — наліўныя плады сабіраюць садоўніка рукі* (П. Панчанка. На роднай зямлі). Іншы раз выказнік стрыжнёвай часткі можа быць выражаны «ўсечанай» формай дзеяслова з імгненным значэннем: *Зірк — сусед яго Вінцэнт* (Я. Ко-

лас. «Святы Ян»). *Зірк — стаіць Карусь Дзівак* (Я. Колас. За дождж). Аднак такія канструкцыі заўсёды належаць да размоўнага стылю.

Радзей сустракаюцца выпадкі, калі выказнік стрыжнёвай часткі выражаецца дзеясловамі са значэннем руху. У такім разе выяўляльная частка змяшчае паведамленне, якое раскрывае сэнс таго ўспрыняцця, што суправаджае гэты рух або адбываецца ўслед за ім: *Зноў я крочу па іржышчы — кругом снапы, снапы, снапы* (М. Машара. Хутка восень). *Раніцай у сад я выйшаў — ланцужком слядочкі* (П. Прануза. У нашым садзе). *Я — да акна: аўтобус* (М. Ракітны. Чырвоны аўтобус).

З а к л ю ч а л ь н ы я прэдыкатыўныя часткі служаць дадатковым паведамленнем, якое падагульняе тое, пра што гаворыцца ў стрыжнёвай частцы бяззлучнікавага складанага сказа. Часцей за ўсё такое падагульненне з'яўляецца спадарожным, але заканамерным вывадам або заключэннем адносна зместу стрыжнёвай часткі: *Светлая галоўка мыслямі занята, — многа ўсякіх думак у вачах Ігната!* (Я. Колас. У школу). *Зязюля мала кукавала, — не ўсе дадому вернуцца сыны* (П. Прыходзька. На крутым беразе). *Дзверы ў хаце зарыпелі, — сустракайце бабыля!* (П. Броўка. Кацярына). *У збожжжа ўсякае ніва ўбралася, — характа там якога няма!* (Я. Купала. Лета). Асабліва выразна праяўляецца характар дадатковага заключэння, калі заключальная частка мае ўстойлівую ці тыпізаваную форму: *Нехта добры ўзяў прыцэл, нічога не скажаш* (А. Кулакоўскі. Расце мята пад акном). *Позна ўжо — нічога не зробіш* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Брычка двойчы павярнула, тры ўжо моцікі мінула і спынілася — канец!* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Каля асабняка раздаўся свіст гудка: стоп!* (А. Александровіч. Цені на сонцы). Такім жа выразным і эмацыянальна насычаным з'яўляецца дадатковае заключэнне, калі ў заключальнай частцы ёсць спецыяльныя часціцы: *Удаль праляцелі юнацкія годы, дзе іх дагоніш!* (М. Танк. Юнацкія гады). *Яна ўпарта маўчыць — ну, што ты возьмеш з бабы* (Я. Колас. На ростанях). *Параўн.: А пра галоўнае я і забыўся, во памяць курыная!* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). *Даверлівымі мы зрабіліся ў апошні момант — вось у чым наша памылка* (І. Шамякін. Глыбокая плынь), дзе пры дапамозе часціцы заключэнню надаюцца ўказальнае або ўказальна-азначальнае адценні. Акрамя часціц у заключальнай частцы нярэдка знаходзяцца прыслоўе *наогул* (*увогуле*) і спалучэнне *такім чынам*, якія ўзмацняюць катэгарычнасць заключэння, але зніжаюць яго эмацыянальную афарбоўку: *Тата нічога не забыў, ён наогул ніколі нічога не забывае* (Я. Васілёнак. Дзяўчынка і транзістар). *Хлопец ішоў і любавайся палескімі краявідамі, яму ўвогуле падабалася Палессе* (У. Краўчанка. Вясна на Палесці). *Самым надзённым пытаннем рэвалюцыйнай барацьбы ў той час з'яўлялася ліквідацыя астаткаў прыгонніцтва, звяржэнне самадзяржаў; такім чынам, краіна непасрэдна стаяла перад буржуазнай, а не перад сацыялістычнай рэвалюцыяй* (Гісторыя КПСС). Знаходзячыся на стыку прэдыкатыўных частак, спалучэнне *такім чынам* набліжаецца па сваёй функцыі да далучальных злучнікаў.

У радзе выпадкаў заключальная частка з'яўляецца не заканамерным, а магчымым або верагодным вывадам ці заключэннем адносна зместу стрыжнёвай часткі бяззлучнікавага складанага сказа. У такую частку заўсёды ўключаюцца мадальныя словы *відаць, мусіць, няйначай* і інш., якія, пераводзячы заключальнае паведамленне ў пэўны мадальны план, выразна адцяняюць яго дадатковы характар: *Доўгія жытнія снапы слаба звязаны перавясламі — відаць, жаў нехта нядужымі рукамі* (І. Пташніцаў. Тартак). *Хлопцу не далі дагаварыць — мусіць, нехта закрыў рот* (І. Мележ. Людзі на балоце). *Далей, на глыбіні, вада ўсё халаднела — мабыць, білі з зямлі крыніцы* (А. Асіпенка. Вогненны азімут). *У густым ельніку пачулі зусім блізка моцны лопат крылаў; здавалася, нейкая вялізная птушка заблыталася ў галінах і не можа адтуль выбрацца* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). Мадальныя словы могуць размяшчацца не толькі ў пачатку заключальнай часткі, дзе яны выступаюць як своеасаблівыя семантычныя скрэпы яе са стрыжнёвай часткай, але і ў сярэ-

дзіне або ў канцы гэтай часткі: *Дыхае спёкай зямля — будзе, напэўна, дождж* (П. Глебка. Арка над акіянам). *Сланяюцца сланы ў джунглях на Цэйлоне, цэйлонскі чай яны, значь, возяць і па сёння* (П. Панчанка. Праедзь альбо прайдзі). *Тады Насту клікнулі — Махорка, мусіць* (І. Пташнікаў. Тартак). У адрозненне ад папярэдніх канструкцый тут мадальныя словы выконваюць толькі сваю ўласную функцыю.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з тлумачальнымі, выяўляльнымі і заключальнымі часткамі маюць двухчленную закрытую структуру. Гэтыя часткі ў адносінах да стрыжнёвай часткі вызначаюцца рэальнай ці патэнцыяльнай мадальнасцю і абазначаюць з'явы і падзеі ў плане аднаго і таго ж часу (часцей) або ў плане розных часоў (радзей). Прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя ў бяззлучнікавым складаным сказе закрытай структуры, маюць разнатыпную будову, семантычна разнародныя; яны па-рознаму звязаны паміж сабой і па-рознаму суадносяцца з тым цэлым, якое ўтворана ў выніку іх аб'яднання. Кожная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, паколькі адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай.

Дадатковы характар прымацаваных частак, іх граматычная разна-тыпнасць і семантычная іншапланавасць са стрыжнёвай часткай надаюць ім большую самастойнасць, а ўсяму сказу перарывістую арганізацыю. Безумоўна, сінтаксічная сувязь тут «не прамалінейная, а перарывістая» па прычыне «нечаканага суседства або эліптычнага прымыкання» аб'яднаных частак. Яна не толькі падкрэслівае адпаведныя «зрухі» ў арганізацыі выказвання, але і паказвае, што прадметы і з'явы асвятляюцца як бы «з другога боку, з новага пункту гледжання»². Асабліва ярка выяўляецца перарывісты характар сувязі ў інтанацыйным афармленні прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Гэтыя часткі адрозніваюцца зменамі руху і вышыні асноўнага тону, яго інтэнсіўнасцю, тэмпам і асобым тэмбрам. Назіранні паказваюць, што прымацаваная частка маюць больш яркую інтанацыю ў параўнанні са стрыжнёвай часткай. Гэта інтанацыя «з'яўляецца як бы заключным акордам» прымацаванай часткі, які сведчыць аб тым, што яна хаця і прымацоўваецца ў выглядзе дадатковага паведамлення, але выражае звычайна «галоўную, вядучую думку ўсяго выказвання»³. Паміж аб'яднанымі часткамі ў сказе існуе працяглая эмацыянальная паўза, якая суправаджае інтанацыйнае афармленне своеасаблівай перарывістасцю і паказвае на матываваны характар прымацаванай часткі. У такую паўзу часта ўкладваецца «новы сэнсавы змест, які раскрывае тое, пра што не сказана ў сказе»⁴, а гэта значыць, што паўза выкарыстоўваецца як адпаведны элемент суб'ектыўна-ацэначнага парадку.

Перарывістае афармленне структуры бяззлучнікавага складанага сказа ўзмацняе экспрэсіўнасць змешчанага ў ім паведамлення. Усякая экспрэсіўнасць садзейнічае выдзяленню інфармацыі, якая перадаецца прэдыкатыўнымі часткамі, павышае яе камунікатыўную дзейнасць. Вось чаму такія бяззлучнікавыя складаныя сказы актыўна ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове і займаюць надзейнае месца ў сістэме яе стылістычных сродкаў.

¹ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. С. 738; Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 341.

² Виноградов В. В. Пушкин и русский литературный язык XIX в. // Пушкин — родоначальник новой русской литературы. М.; Л., 1941. С. 576—577, 581; Золотова Г. А. Структура сложного синтаксического целого в Карамзинской повести // Труды ин-та языкознания АН СССР. М., 1954. Т. 3. С. 105.

³ Мильк В. Ф. Интонация присоединения в современном русском языке // Уч. зап. І МГПИИЯ. М., 1960. Т. 18. С. 244.

⁴ Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. М., 1958. С. 29—30.